

O`ZBEK TILI FE`LLARINING O`RGANILISH TARIXIDOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.66.50.009>*Saidova Zarina Saidovna**Buxoro davlat universiteti 2-bosqich magistranti*

Annotatsiya. maqolada o`zbek tili fe`llari tarixi o`rganilishi haqida fikr yuritilgan. XI asrda tilshunos, tarixchi, adabiyotshunos olim Mahmud Qoshg`ariyning qarashlari, buyuk mutafakkir Alisher Navoiy, Forobiy, Zamaxshariyning fe`l haqidagi fikrlari bayon qilingan. Bundan tashqari maqolada XX asrda Abdurauf Fitraning fe`l so`z turkumini tadqiq etgani, 50 yillardan keyin A. G`ulomov, A. Hojiyev kabi olimlarimiz fe`l to`g`risida olib borgan ilmiy ishlari haqida ma`lumotlar berilgan.

Kalit so`zlar: morfologiya, tilshunoslik tarixi, so`z turkumi, fe`l, zamon, nisbat, o`timlilik, o`timsizlik, fe`l kategoriyalari, bo`lishli-bo`lishsizlik, to`liqsiz fe`l, ko`makchi fe`l.

ИСТОРИЯ ГЛАГОЛОВ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА*Саидова Зарина Саидовна**Бухарский государственный университет магистрант 2-го курса*

Аннотация. В данной статье рассматривается изучение истории узбекских глаголов. В XI веке описываются взгляды лингвиста, историка, литературоведа Махмуда Кашгарий, великого мыслителя Алишера Навои, Фаробиб, Замахшари на глагол. Кроме того, в статье приводятся сведения об изучении глаголов в XX веке Абдурауфом Фитратом и научных работах по глаголу 50 лет спустя наших ученых, таких как А.Гулямов, А.Ходжиев.

Ключевые слова: морфология, история языкознания, части речи, глагол, время, относительная категория, переходный, непереходный, глагольные категории, положительная и отрицательная форма глагола, неполный глагол, вспомогательный глагол.

HISTORY OF UZBEK LANGUAGE VERBS*Saidova Zarina Saidovna**Bukhara State University, 2-year master's degree*

Abstract: This article discusses the study of the history of Uzbek verbs. In the 11th century, the views of the linguist, historian, literary critic Mahmud Kashgari, the great thinker Alisher Navoi, Farobi, Zamakhshari on the verb are described. In addition, the article provides information about the study of verbs in the twentieth century by Abdurauf Fitrat and scientific work on the verb 50 years later by our scientists, such as A. Gulyamov, A. Khodjiyev.

Keywords: morphology, history of linguistics, parts of speech, verb, tense, relative category, transitive, intransitive, verbal categories, positive and negative form of the verb, incomplete verb, auxiliary verb.

Kirish. XI asrda yashab o`tgani tilshunos, tarixchi, adabiyotshunos olim Mahmud Qoshg`ariy o`zbek tilshunosligi tarixida morfologiyani, so`zni turkumlarga ajratish, har bir turkumning o`ziga xos jihati chuqur tahlil qilishni boshlab bergan olim hisoblanadi.

Taniqli olim, S. Mutallibov Mahmud Qoshg`ariyning "Devoni lug`otit turk" asarini tarjima qilib o`tgani asrning 60-yillarida o`z ilmiy ishini ommaga yetkazdi.

S. Mutallibov o`z sharhida Mahmud Qoshg`ariyning "Devoni lug`otit turk" asarida fe`l to`g`risida mulohaza yuritayotgan o`rinlarda fe`llarning yasalishi, ulardagi zamon, nisbat, o`timli-o`timsizlik kategoriyalari haqida ma`lumot berib o`tadi. Devonda fe`l zamonlaridan

oʻtgan zamonga alohida eʼtibor berilgan”. [Mutallibov S. 1960.] Chunonchi, “Kumush quyoshga qoʻnsa, oltin oʻz oyogʻi bilan keladi”. (maqol), yoki “U mendan biror narsa umid qildi”, “Oʻt koʻkardi, undi”, “U uyga ketdi” kabi misollarni olim oʻz asarida keltirib oʻtadi. [Mutallibov S. 1960]

Bundan tashqari Xorazmda tavallud topgan Mahmud Zamaxshariy ham tilshunoslikka oid bir qancha asar yozganligi toʻgʻrisida A.Nurmonovning “Oʻzbek tilshunosligi tarixi” asaridan bilishimiz mumkin. Asarda keltirilishicha Mahmud Zamaxshariyning “Muqaddimat-ul adab” (“Adabiyotga kirish”) asari besh qismdan iborat boʻlib, uning ikki qismi feʼlga bagʻishlangan. Yaʼni, 1.Feʼl. 2. Feʼl oʻzgarishlari. “Zamaxshariy bu asarida feʼlning oʻzak tarkibiga koʻra sinflarga ajratadi “,-deb maʼlumot beradi olim.[Nurmonov A.2002]

“Abu Nasr Forobiy tilshunoslik haqidagi fikrlarini oʻzining “Fanlar tasnifi haqidagi soʻz” asarida bayon qilgan. Tur va jinsni bildiruvchi soʻzlar asosida Forobiy soʻz turkumlarini tasnif etadi. Muallif tur va jinsni bildiradigan soʻzlarni arab grammatika maktablari anʼanalari asosida ot, feʼl va harflarga ajratadi. Shu bilan birga ot va feʼllarning grammatik kategoriyalari haqida ham maʼlumot beradi. Xususan, ot va feʼllar uchun jins, son kategoriyalari xos ekanligini, shuningdek, feʼllarning oʻziga xos belgisi zamon (oʻtgan, hozirgi, kelasi zamon) bildirishi ekanligini taʼkidlaydi”,-degan fikrlarni A.Nurmonovning “Oʻzbek tilshunosligi tarixi” asarida oʻqishimiz mumkin. [Nurmonov 2002]

A Nurmonovning “Oʻzbek tilshunosligi tarixi” kitobida turkiy tillar lugʻati va grammatikasiga bagʻishlangan “At-tuhfatuz zakiyatu fil lugʻatit turkiya” asari haqida ham maʼlumot keltirilgan. “Garchi bu asar muallifi noaniq boʻlsada (asarda uning muallifi haqida hech qanday maʼlumot uchramaydi, lekin kitobda bu asarni yozishga koʻpchilik daʼvat etgani haqida fikr yuritadiki, demak, muallif tilshunos sifatida oʻsha davrda jamoatchilik oʻrtasida tanilgan, degan xulosaga kelish mumkin boʻladi) lugʻat tuzilishi ham, grammatik materialning berilishi ham asar muallifining tilshunoslik boʻyicha katta tajribaga ega ekanligini koʻrsatadi”,-deb taʼkidlaydi olim. “At-tuhfatuz zakiyatu fil lugʻatit turkiya” asarida soʻz turkumiga ham katta ahamiyat berilganligi, feʼlning nisbat, boʻlishli-boʻlishsizlik, shaxs, mayl, zamon kategoriyalari atroflicha yoritilganligi toʻgʻrisida maʼlumotga ega boʻlishimiz mumkin. [Nurmonov A.2002]

Buyuk mutafakkir, oʻzbek adabiy tilining asoschisi va targʻibotchisi Alisher Navoiy tilshunoslik tarixida ham oʻchmas iz qoldirgan ulugʻ olim hisoblanadi. M. Fozilovanning bitiruv malakaviy ishida quyidagi maʼlumotlarni oʻqishimiz mumkin: “Alisher Navoiyning lisoniy qarashlari “Muhokamat-ul lugʻatayn” asarida jamlangan. Mazkur asarda olim morfologiyaga oid oʻz fikrlarni bildirar ekan, asosiy soʻz turkumi sifatida feʼllarga murojaat qiladi. Feʼl birliklarining maʼno jihatidan, shakl va qoʻllash jihatidan eski oʻzbek adabiy tilining oʻzigagina xos, yaʼni forsiyda uchramaydigan xususiyatlarini tilshunos olim sifatida tahlil qiladi. Feʼlning nisbati, feʼlning oʻzlik, orttirma va birgalik nisbatlarini, ravishdosh shaklini, koʻmakchi feʼl yordamida tuzilgan murakkab feʼllarni qayd etadi. Alisher Navoiy feʼlning orttirma nisbat shakli haqida fikr yuritir ekan, ayni nisbat tushunchasi -t qoʻshimchasi orqali hosil boʻlishini aytadi, qator.misolalar keltiradi. Jumladan: yugurt, yashurt, chiqart, va h.k”. [Fozilova M. 2017.]

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. “Zamonaviy oʻzbek tili” kitobida keltirilgan maʼlumotlarga qaraganda 1760 yilda tuzilgan.“Sangloh” (Mirzo Mehdixon-Nizom-al-din Muhammad Hodi al-Husayni as-Safaviy tomonidan tuzilgan) lugʻatining “Maboni ul-lugʻat” deb atalgan grammatikaga oid qismi olti boʻlimni oʻz ichiga oladi. Grammatika qismining har bir bobida feʼlning barcha shakliga eʼtibor qaratiladi: masdar shaklida uning nisbat koʻrinishi, oʻtgan zamon shakli, mayl, boʻlishli-boʻlishsizlik kabi shakli izohlanadi. Mana shu lugʻatda feʼl shakli hosil qiluvchi affiksning fonetik variant hamda qoʻllanish xususiyati ham berilgan. [Zamonaviy oʻzbek tili. 2008.]

XX asr boshlarida Abdurauf Fitrat soʻz turkumlarini, jumladan, feʼl soʻz turkumini tadqiq etadi. Feʼlga harakat va holat ifodalovchi turkum sifatida yondashadi. Ayniqsa, olimning feʼl turkumiga oid qarashi katta ahamiyatga ega. Uning “har bir feʼl bir ish bilan uning ishlovchisi hamda bir zamonnini bildiradi” tarzida aytilgan fikri juda muhim”,-degan fikrlari “Zamonaviy oʻzbek tili” asarida maʼlumot sifatida keltirilgan. Olimning feʼlning zamon grammatik kategoriyasiga, shaxs-son kategoriyasiga, shuningdek, boʻlishli-boʻlishsizlik, oʻtimli-

o'timsizlik, nisbat kabi kategoriyasiga nisbatan o'z qarashini bayon qilganligi to'g'risidagi fikrlarni o'qishimiz mumkin. [Zamonaviy o'zbek tili. 2008.]

XX asrning 50-yillaridan boshlab o'zbek tili so'z turkumlarini maxsus, ya'ni fundamental o'rganila boshlandi. Jumladan, 50-yillar boshlarida professor Ayyub G'ulomov fe'l borasidagi o'z kuzatishlarini e'lon qildi. "Zamonaviy o'zbek tili" keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda uning "Fe'l" kitobining yaratilishi o'zbek tilshunosligida katta voqea bo'ldi. Bu kitobda: 1. fe'l turkumi alohida yaxlit tarzda chuqur tahlil qilingan; 2. fe'l haqidagi barcha mavjud qarash umumlashtirilgan. Fe'lga xos xususiyat: ma'nosi va grammatik belgisi; grammatik kategoriyasi; yasalishi; to'liqsiz fe'l, fe'lning sintaktik vazifasi batafsil tahlil qilinganligi aytilgan. [Zamonaviy o'zbek tili. 2008.]

Undan tashqari XX asr o'zbek tilshunosligi morfologiya sohasining taraqqiyotida yirik olim Said Usmonovning roli katta o'rin tutadi. Ayniqsa uning "Ba'zi fe'l formalari haqida" (1966) fe'l to'g'risida yozgan kitobi o'zbek tili fe'llarining taraqqiyotida muhim rol o'ynadi. [Zamonaviy o'zbek tili. 2008.]

Muhokama. Akademik Azim Hojiyev fe'l so'z turkumining o'rganilishiga katta e'tibor qaratgan va buning ustida bir qancha ilmiy izlanishlar olib borgan olim hisoblanadi. Uning "Fe'l", "Ko'makchi fe'l", "To'liqsiz fe'l" kitoblari so'z turkumlari ichida fe'l turkumiga alohida e'tibor qaratganini bildiradi. A. Hojiyevning "Fe'l" kitobida fe'lning tarixi, zamon, nisbat kategoriyalari, fe'lning barcha xususiyatlari atroficha yoritib berilgan. Uning "To'liqsiz fe'l" monografiyasi tilshunoslikda kam o'rganilgan masalalardan biri hisoblanadi. Monografiyada to'liqsiz fe'l formalari va ular yordamida hosil bo'luvchi fe'l formalarining ma'no va vazifalarini o'rganishga bag'ishlangan. [Hojiyev A. 1970.]

Masalan: Uzunni qo'y, qisqani kes ekan-da dunyoning ishi. [Hojiyev A 1970.] Davrning to'rida o'tirib kelgan Komiljon edi. Bu yerda edi, ekan to'liqsiz fe'l hisoblanadi. M. Sodiqovning "Fe'l stilistikasi" monografiyasida badiiy asarda qo'llangan fe'llar, fe'lli birikmalar stilistik aspekda analiz qilingan. [Sodiqova. M. 1975.] Masalan: Qani endi, shu tobda ko'rsam. (Said Ahmad)

Shunday mehnat qilganimga yarasha koshki ko'nglim tinch bo'lsa. (A. Qahhor), Achchiq-achchiq alamli so'zlar aytsa ham mayli (Said Ahmad).

Shuni aytishimiz kerakki Sh. Rahmatullayev ham fe'l bo'yicha ilmiy tadqiqot olib brogan olim hisoblanadi. Uning "O'zbek tilida fe'l frazemalarning bog'lashuvi" ilmiy ishi bunga yaqqol dalil bo'la oladi. Ilmiy ishda frazemalar dastlab bog'lashuvsiz va bog'lashuvli deb ikki guruhga bo'linadi. Bog'lashuvli frazemalar bir, ikki, uch bog'lashuvli deb to'dalanadi va ularning bog'lashuv imkoniyati batafsil bayon qilinadi. "Bog'lashuv asli barcha turkum leksemalariga xos, lekin fe'l da eng kuchli. "deb ta'kidlaydi olim o'z ilmiy ishida. [Rahmatullayev Sh. 1992.]

Olim Sh. Shukurov ham o'zbek tilshunosligida fe'l so'z turkumini, uning taraqqiyoti va fe'l zamonlari to'g'risida o'z ilmiy tadqiqotini olib brogan.

Uning "O'zbek tilida fe'l mayllari taraqqiyoti" asarida o'zbek tilida fe'l mayllaridan buyruq-istak va shart mayllarini o'rganishga bag'ishlangan. [Shukurov Sh. . 1980]

Olim o'z asarida buyruq-istak maylining III shaxs formalari, Shart maylining hozirgi-kelasi zamonda qo'llanishi va ma'nolari to'grisida o'z qarashlarini bayon qilgan. Bundan tashqari olimning "O'zbek tilida fe'l zamonlari taraqqiyoti" asari ham aynan o'zbek tili tilshunosligida fe'l so'z turkumi so'z turkumlari ichida qanchalik muhim ekanligining yaqqol isbotidir.

Shuni aytishimiz kerakki "Zamonaviy o'zbek tilshunosligi" kitobida o'zbek tilshunosligi ravnaqiga o'z hissalarini qo'shgan bir qancha olimlar to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, S. Akbarovning "O'zbek tilida ko'makchi fe'l", "O'zbek tilida qo'shma fe'l" tadqiqoti, J. Muxtorovning bog'lovchi fe'l darajasi, tadqiqotiga doir fe'l nisbat shaklini o'rganish bo'yicha ancha jiddiy tadqiqot yuzaga keldi. Bu borada S. Sultonsaidova, S. Maxmatqulovning nomzodlik va doktorlor dissertasiyasini, M. A'lamovanning "O'zbek tilidagi fe'l da nisbat kategoriyasi" monografiyasini, R. Rasulov, I. Qo'chqortoyev, Yo. Tojiyevning fe'l semantikasi, valentligi, fe'lning yasalishi, undagi grammatik kategoriya (o'timli, o'timsizlik, tarz kategoriyasi) va uning o'zaro munosabati masalasi bo'yicha olib borilgan boshqa tadqiqotni ham sanab o'tish mumkin. [Zamonaviy o'zbek tili. 2008.]

Mustaqillik yillaridan keyin ham fe'l so'z turkumi olimlar tomonidan o'rganib kelinmoqda. Xususan, tilshunos R.Rasulovning "O'zbek tili fe'lining ma'no tuzilishi"(2005) qo'llanmasi, M.Mirtojiyevning "O'zbek tilida fe'l valentliklari" (2007) , M.Jo'raboyevaning "O'zbek tili morfologiyasi. Fe'l" (1999) qo'llanmasi, B.Bahriddinovaning "O'zbek tilida fe'l lug'aviy shakli" (2002) mavzusiga bag'ishlangan nomzodlik dissertatsiya ishi,[Zamonaviy o'zbek tili. 2008.] R.Bobokalonovning "Fe'l valentligi munosabati xususida"(2018) yozgan maqolalari fikrimizning dalilidir. [Bobokalonovning R. 2018.]

Fe'lni qiyosiy o'rganishda ham ancha ishlar amalga oshirilgan. Chunonchi, fransuz va o'zbek tillarida R.Bobokalonov, N.Hayatovalar chog'ishtirma tilshunoslik yo'nalishda ish olib bormoqdalar. Chunonchi, ularning "Le sens lexical des verbes. Analyse des champs sémantiques de la vie et de la mort" maqolalarini misol tariqasida keltirishimiz mumkin. [Bobokalonovning R. Hayatova N. 2019.]

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, yuqoridagi ma'lumotlardan shuni bilishimiz mumkinki, qadimdan ko'pgina olimlarimiz tomonidan morfologiya sohasida, ayniqsa, fe'l so'z turkumi ustida ilmiy izlanishlar, tadqiqotlar olib borilgan. Va bu so'z turkumini o'rganish, tahlil qilish hozirgi kungacha davom etib kelmoqda.

Shuni ta'kidlab aytishimiz kerakki, o'zbek tilshunosligida so'z turkumlari sohasida aynan fe'l so'z turkumini o'rganish bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar asnosida XI asrdan boshlab to hozirgi kungacha zabardast olimlar yetishib chiqdi. Bu esa o'z navbatida o'zbek tilshunosligi taraqqiyotiga, fe'l taraqqiyotiga olib keldi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Bobokalonovning R "Fe'l valentligi munosabati xususida" Ta'lim tizimining barcha bosqichlarida chet tillarini o'rganishning yanada rivojlantirish afzalliklari. Res.ilmiy-amaliy konf.mat. Buxoro, 2018, 33-36b.

2. Bobokalonovning R. Hayatova N. "Le sens lexical des verbes. Analyse des champs sémantiques de la vie et de la mort" Актуальные вопросы гуманитарных и общественных наук Сборник научных трудов Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, Часть 2. Ассоциация «Научно-исследовательский центр «ПЕРЕСВЕТ» САНКТ-ПЕТЕРБУРГ, 2019. С. 6-12

3. Fozilova M. Bitiruv malakaviy ish- 2017y. Buxoro

4. Hojiyev A. "To'liqsiz fe'l" Toshkent. "Fan" nashriyoti. 1970. 3-bet.

5. Hojiyev A. "To'liqsiz fe'l" Toshkent. "Fan" nashriyoti. 1970. 13-bet.

6. Hojiyev A. "To'liqsiz fe'l" Toshkent. "Fan" nashriyoti. 1970. 3-bet.

7. Mutallibov S. Devoni lug'otit turk. www.ziyouz.com.kutubxonasi. 176-b.

8. Mutallibov S. Devoni lug'otit turk. www.ziyouz.com.kutubxonasi. 177-181b.

9. Nurmonov A. "O'zbek tilshunosligi tsixi" Toshkent, "O'zbekiston", 2002. 54b.

10. Nurmonov A. "O'zbek tilshunosligi tarixi" Toshkent, "O'zbekiston", 2002. 10 b.

11. Nurmonov A. "O'zbek tilshunosligi tarixi" Toshkent, "O'zbekiston", 2002. 59-64 b.

12. Rahmatullayev Sh. "O'zbek tilida fe'l frazemalarning bog'lashuvi" Universitet, 1992. 5-bet.

13. Sodiqova. M. Fe'l stilistikasi. Toshkent. O'zbekiston SSR "Fan" nashriyoti. 1975. 3-4-bet.

14. Shukurov Sh. "O'zbek tilida fe'l mayllari taraqqiyoti" Toshkent. "Fan" nashriyoti. 1980. 6-bet

15. Zamonaviy o'zbek tili. I jild. Morfologiya. (Mualliflar jamoasi). -T.:MUMTOZ ZO'Z, 2008. 38-bet.

16. Zamonaviy o'zbek tili. I jild. Morfologiya. (Mualliflar jamoasi). -T.:MUMTOZ ZO'Z, 2008. 39-bet.

17. Zamonaviy o'zbek tili. I jild. Morfologiya. (Mualliflar jamoasi). -T.:MUMTOZ ZO'Z, 2008. 47-bet.

18. Zamonaviy o'zbek tili. I jild. Morfologiya. (Mualliflar jamoasi). -T.:MUMTOZ ZO'Z, 2008. 52-56-bet.